

A. ШАМАХОВА
Абай атындағы ҚазҰПУ

ҚЫРҒЫЗ СӨЗ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ ТУЫНДЫЛАРЫН ОҚЫТУ МЕН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация

Қырғыз әдебиеті – әлем өркениетіндегі рухани құндылыктардың көрнекті көрсеткіші. Қырғыз фольклор мұралары мен көркем әдебиеті шығармалары әлем халықтарының рухани мәденисті қазыналарының құрамында ғасырлар бойы халықтың көркемдік ойлау дүниетанымы болмысын ұрпактарға танытып келеді.

Тірек сөздер: Қырғыз әдебиеті, әлем, өркениет, рухани құндылық, фольклор, мұра, көркем, шығарма.

Ключевые слова: қыргызская литература, мир, цивилизация, духовная ценность, фольклор, наследие, художественный, произведения.

Keywords: қыргызская literature, world, civilization, spiritualvalue, folklore, heritage, artistic, works

Қазақстан Республикасында қырғыз фольклоры мен әдебиеті мұралары мынадай салалар бойынша қамтылады: біріншісі – жоғары оку орындарындағы ұзак жылдардан бері оқытылып келе жатқан «Түркі халықтары әдебиеттерінің тарихы» пәнінің мазмұнында «Қырғыз әдебиеті» бөлімінің оқытылатыны; екіншісі – Қазақстан Республикасы орта мектептеріндегі «Қазақ әдебиеті» пәні оқулықтарында да «Әлем әдебиеті» аясында қырғыз әдебиеті мұраларының оқытылатыны; үшіншісі – қазақ фольклортануы мен әдебиеттануы ғылымдары салаларындағы қырғыз фольклоры мен әдебиетіне арналған зерттеулердің үздіксіз жазылып келе жатқандығы; төртіншісі – қырғыз фольклоры мұралары мен әдебиеті шығармаларының көркем аударма арқылы казақ оқырмандарына кеңінен тарапалуы және т.б. Осындағы қалыптасқан мәдени-әдеби, ғылыми-зерттеу жұмыстарының салалары бойынша қырғыз сез өнерін төл рухани құндылықтарындағы жан ділімен қабылдаған қазақ халқына қырғыз әндері («Жылқышы әні», «Даниярдың әні», т.б.) де рухани сабактастық дәнекеріндей бол қалыптасқан.

Қазақстан Республикасы жоғары оку орындары филология факультеттерінде ұзак жылдардан бері оқытылып келе жатқан «Түркі халықтары әдебиеттерінің тарихы» пәнінің типтік бағдарламасында қырғыз фольклорының жанрларына (ертегілер, эпостық жырлар, мақал-мәтелдер, түрмис-салт жырлары, т.б.) арнайы орын берілген. Өсіресе, «Манас» эпикалық дастанының сюжеттік-композициялық желілері, идеясы, кейіпкерлері, көркемдік сипаты талданады. Дастанды жырлаушы манасшылардың шығармашылық ерекшеліктері сараланады, түркі халықтарының текес орындаушы эпик жыршыларымен салыстырылады. Қазақ ғалымдары Шоқан Уәлихановтың, Мұхтар Әуезовтің, Әлкей Марғұланның және т.б. зерттеушілердің «Манас» эпосына арналған еңбектері де оқыту мен зерттеу сабактастырылған орындалады.

Суреткер жазушы-ғалым Мұхтар Омарханұлы Әуезов «Манас – қырғыз халқының қаһармандық поэмасы» («Манас – героический эпос киргизского народа») атты «Манас – қырғыздың батырлық эпосы» («Киргизский героический эпос «Манас») атты көлемді зерттеу, жоғары оку орындарында

оқытылған пән дәрістеріне арналған «СССР халықтары – әдебиеттерінің өркендеуі» әдеби-ғылыми очеркінде қыргыз әдебиетінің көрнекті оқын-жазушылары (Аалы Тоқомбаев, Түгелбай Сыдықбеков) туралы бағдарламалық пікірлер жазған [1, 60-164-бб.; 414-454-бб.].

Бұл орайда, қыргыз фольклоры мұралары мен әдебиеті шығармаларының қазақ тіліне аударылған нұсқаларының да оқыту мен зерттеу жұмыстарында пайдаланылатынын айтамыз.

Қыргыз әдебиетін оқыту мен зерттеу жұмыстарында Тоғалақ молданың (Байымбет Абдрахманов) (1860–1942), Тоқтагұл Сатылғановтың (1864–1933), А. Тоқомбаевтың, Т. Үмбеталиевтің, Ж. Нұженбаевтың, Т. Сыдықбековтің, Қ. Жантошаевтың, Ш. Айтматовтың, т.б. көрнекті ақын-жазушылардың поэзия, проза, драматургия, салаларндағы шығармалары мәтіндері бойынша талдана түсіндірледі.

Қыргыз әдебиетінің әлемдік деңгейдегі классик жазушысы Шыңғыс Төрекұлұлы Айтматовтың (1928–2008) шығармалары Қазақстан Республикасы мәдениеті дамуымен сабактасқан тұтастық болмысымен ерекшеленеді. Оның көркем прозадағы алғашқы туындыларының бірі «Жәмилә» повесін негізге ала отырып, оның суреткерлік таланттын дәл таныған Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің суреткөр шеберлігінің сол шығармадағы және кейінгі туындыларында болуы анық болмысын айқын танытқан еді:

«Самое отрадное и скажем прямо, необычное для киргизской прозы заключается у Айтматова в обрисовке людей, в показе их отношений как бы изнутри. ... Это явление, новое на почве киргизской прозы, обнаруживает хорошую профессиональную культуру автора и, конечно, тонкое, верное знание жизни народа, характеров людей и условий их труда. Так из суммы реальностей быта, жизненных традиций и установлений, из особенностей мышления и речи и складывается национальное в литературе. В каждом художественном произведении национальное проявляется как индивидуальное, оригинальное, как то ценное, что отличает автора от других.

...Хочется думать, что Чингиз Айтматова и дальше будет сопровождать успех в жанре рассказа, новеллы, маленькой повести, чем, может быть, восполнится весьма существенный пробел художественной прозы наших среднеазиатских литератур, где авторы – и молодые, и не молодые – стараются главным образом отдать свои силы широким полотном – романом» [1, с. 302].

Суреткөр Мұхтар Әуезов бағалаудың сай Шыңғыс Айтматов қаламынан туындағын прозалық көркем шығармалар ұлттық және жалпыадамзаттық рухани құндылықтар тағылымын танытты.

Шыңғыс Айтматовтың шығармалары XX ғасырдың 50-жылдарының аяғынан бастап үздіксіз жарияланумен келеді. «Әшім» (1952), «Сыпайшы» (1953), «Ақ жауын» (1954), «Мұрап» (1955), «Аспалы көпір» (1956), «Бетпе-бет» (1957), «Жәмилә» (1958), «Байтамтал бойынды» (1961), (Алғашқы ұстаз» (1961), «Ботағөз» (1961), «Шынарым менің, шырайлым менің» (1961), «Құс жолы» (1963), «Қызыл алма» (1964), «Қош бол, Гүлсары!» (1966), «Атадан қалған тұяқ» (1968), «Ақ кеме» (1970), «Ерте қайтқан тырналар» (1975), «Теніз жағалай жүгірген тарғыл төбет» (1977), «Боранды бекет» («Ғасырдан да ұзақ күн») (1980), «Жан пида» (1986), «Кассандра таңбасы» (1995), «Құз басындағы аңшының зары» (1997), «Ғасыр айрығындағы сырласу»), «Таулар құлағанда» (2006), т.б. Осы туындылардың көпшілігі қазақшага аударылып, Қазақстан Республикасының баспаларынан қазақ тілінде үздіксіз жарияланумен келеді.

Шыңғыс Айтматов пьесаларының Қазақстан және басқа да елдер театрларының сахналарындағы қойылымдары қыргыз және әлем халықтары көркемдік ойлау дүниетанымы тұтастырын дәлелдеуде. «Ансаған менің әнімсін» («Жәмилә» повесі желісімен), «Ана – Жер Ана» («Құс жолы» повесі желісімен), «Ғасырдан да ұзақ күн» (Сол аттас роман желісімен), «Көктөбедегі кездесу» (Қалтай Мұхамеджановпен бірігіп жазған), «Сократты ескеру түні немесе миғұла терісі үстіндегі сот» атты пьесалары Қазақстандағы М. О. Әуезов атындағы академиялық драма, Ф. М. Мұсірепов атындағы Балалар мен жасөспірімдер академиялық театрларында қойылып келеді.

Жазушының шығармалары бойынша түсірілген «Қызыл алма», «Ақ кеме», «Алғашқы ұстаз», «Қайта оралған ән» («Жәмилә» повесі бойынша), «Аптап» («Ботағөз» повесі бойынша), фильмдер де Қазақстандағы көркемдердің ыстық ықыласын исленді.

Шыңғыс Айтматов – суреткөр. Жазушының «Тау мен дала хикаялары» шығармалар жинағы үшін 1963 жылы Халықаралық Лениндік, ал «Қош бол бол, Гүлсары!» (1967), «Ерте қайтқан тырналар» (1975) повестері мен «Боранды бекет» (1980) романы үшін үш рет КСРО Мемлекеттік сыйлықтарының лауреаты болды. Бұл – шығармалары әлем халықтарының (француз, неміс, жапон, араб, түрік, парсы, т.б.) тілдеріне аударылған, дүниежүзіне көнінен танылған «Адамзаттың

Айтматовы» атанған классик жазушының шығармашылық еңбегінің көрсеткіштері.

Шыңғыс Айтматов шығармаларының көркемдік негізі – қыргыз фольклоры мен әдебиеттің ұлттық мұралары. Сонымен бірге әлемдік сөз өнеріне қазақ даласындағы географиялық кеңістікті, тауар мен ормандарды, табигаттың пейзаждық көріністері мен жылдың төрт мезгіліндегі құбылыстарды, халықтардың тарихындағы алуан түрлі оқиғаларды, т.б. сан алуан тарихи-мәдени даму деректер мол пайдаланылуымен ерекшеленеді. Суреткер жазушының қазақ әдебиеті қаламгерлерімен шығармашылық қарым-қатынастары, үндестігі, ықпалдастыры айрықша маңызды. Суреткердің көркем әдебиет шығармаларында XX ғасырдағы қоғамдық-әлеуметтік қайшылықтар ортасындағы тағдыр талқысында жүрген әралуан адамдар жан ділінің лирикалық, психологиялық, философиялық болмысын романтизм мен реализм көркемдік әдістері тұтастығымен өрнектеуі – ұлттық сөз өнерінің әлемдік классикалық деңгейдегі өсу деңгейін танытты. Көркем шығармалардағы поэтикалық жинақтаумен қоршаған қоғамдық орта шындығын сыншылдықпен, психологиялық сипатпен бейнелеудің осы үрдісі арнасында қазақ және қыргыз әдебиеттің әдебиеттік поэтикалық үндестік сабактастығына назар аударамыз.

Жазушы Әбіш Кекілбаевтың «Қүй» («Жүлдүз», № 12, 1967 ж.) повесінде алғаш рет бейнеленген «мәңгүрттік» ұғымы (орыс тілінде жарық көрген «Баллады забытых лет», Мәскеу, 1969 ж. жинағындағы шығармасында да бар) Шыңғыс Айтматовтың «Боранды бекет» романында («Новый мир», № 11, 1980 г.) жаңаша әлеуметтік өзекті мәселе деңгейіне көтеріле суреттелген. Екі шығармада да қолға түскен тұтқындарды азаптау, ақыл-есінен айыру, мәңгілік құл ету іс-әрекеті алынған.

Шыңғыс Айтматовтың «Боранды бекет» романындағы Дөненбай баласы Жоламанның басқыншы жуан-жуандар шапқыншылығында қолға түскен тұтқындармен бірге азапталғанын (шашын алып тастап, басын түйенің қалың тәстік көнерісімен қаптау, кепкен терінің бас терісін, сүйегін әбден қысып тұтасуы, шыңғыртуы ақыры ақыл-есінен айыруы) баяндай суреттей келе, ақырында артынан іздел келген туған шешесін Найман-Ананы танымаған, өлтірген сезімсіз тіршілік иесін көреміз. Шыңғыс Айтматовтың «Боранды бекет» романында тұтқынғы түсіп, мәнгірт болған Жоламан бейнесін жасауда қыргыздың «Манас» эпосын жырлаган манаңшылар (Саяқбай Қаратаев, т.б.) шығармашылығын негізге алғанын байқаймыз [3]. «Манас» эпосын жырлаушы манаңшылар тұтқындардың басына сойылған түйенің не сиырдың терісін қаптайтын «шіре» атауын да қолданғанын жазушының шығармашылықпен өз туындыларына сабактастырғанын аңғарамыз. Осы байырғы атауды негізге ала әжазылған «Боранды бекет» романындағы басты кейіпкерлер (Сәбитжан, итептікөз тергеуші Тансықбаев – Тысықбаев, т.б.) бейнелері, гарыш айлағының экологиялық зардабынан, отарлық-шовинистік, тоталитарлық басқару жүйесінен азып-тоза бастаған халық өкілдері (Боранды Едіге, Қазанғап) тағдыры – бәрі де жазушының тіршілік қайшылықтарын көркем шындықпен бейнелеу суреткерлік тағылымын аңғартады. Жазушы «Манас» эпосындағы тарихи-этнографиялық деректерді, қырғыз бен қазақ халықтарының тарихындағы аныздарды («Найман-Ана мен оның мәңгүрт ұлы Жоламан, Бегімай ару мен Раймалы – аға жырау туралы аныздар»), ғылыми-фантастикалық сюжеттерді («Паритет» орбиталық станциясы, т.б.) пайдалануы шығарманың идеялық-композициялық тұтастығындағы поэтикалық қызметтімен байқалады. Жазушының осы романындағы көркемдік шешім түйіні – гарыштық қозғалыстар мен жердегі адамдар болмысындағы қактығыстардың, қайшылықтардың асқынған шиеленіскең жағдайын ұқтыру. Әсіресе, ең бастысы – өктем, озбыр билік жүйесінің, әділестіз қоғамның езгісінен ақыл-ойы азып-тоза бастаған қазіргі заманғы адамзат ұрпақтарына тән рухани-экологиялық апattan – мәңгүрттенуден сақтандыру. Бұл – әрбір ұлт ұрпақтары жан ділін сақтау үшін суреткер жазушының ағартушылық-тәрбиешілік көзқарасының жемісі. «Боранды бекет» романындағы жазушының «мәңгүрт адам» туралы байыптауларын ұзақтау көлемімен қайталап оқуға тұра келеді:

«Мәңгүрт өзінің кім екенін, ел-жүртты, руының кім екенін өз атының кім екенін білмес. Балалық шағы, әке-шешесі де мүлде есте қалмас. Бір сөзбен айтқанда, мәңгүрт өзінің адам екенін анғармас. Өзінің кім екенін білмейтін, сөзбейтін мәңгүрттің шаруашылық тұрғыдан келгенде толып жатқан артықшылығы болған. О да бір, тілсіз мақлұқ мал да бір, соңдықтан ол қауіпсіз де, иесіне шексіз бағынған құлақ кесті құл. Қашып құтылып кету деген ұғым оның ойына мүлде келмес. Кайбір құл иеленушіге болмасын ең қауіптісі – құлдың көтерілісі. Қай құлды алмаңыз, ішінде нағыз бүлікбас бұғып жатады. Мәңгүрттің басқа құлдардан өзгешелігі сол – онда ешқашан бүлік шығару,

бағынбау деген сезім оянбас. Ондай піғылдан ол ада. Сондықтан оны қадағалап, қарауылдаудың қажеті жоқ, жаман піғылы бар-ау деп сезіктенудің де керегі жоқ. Мәңгүрт те ит сияқты иесіне ғана пейіл. Басқа ешкіммен ол сұхбаттаспас. Бар ойлағаны қу қарынның қамы-карны тоқ болса болды. Ал, енді тапсырылған іске жан-тәнімен кірісіп, пәруана беріліп, мұлтікіз орындаиды! Әдетте мәңгүртерді ең лас, қиямет жұмысқа салар еді, қоңтері біреу болмаса басқа адам төзбейтін, жылбықсыдай жақтықтыратын, ең мезі жаман михнатқа жететін. Сарыөзектің меніреу даласындағы елсізде түйс келелерінің соңынан қалмай жападан-жалғыз мал жаю үшін мәңгүрттен басқа жан баласы шыдамас еді. Ондай ит өлген жерде бір мәңгүрт бөлөнбай адамның жұмысын атқара алады. Тек атауын берсең болды – мал соңында қысы-жазы жалғыз өзі бел шешпей тағдырға нальып қынқ етпей жүре береді. Қожасының пәрмені – мәңгүрт үшін бүлжымас зан. Бар тілері қу тамақ, далада үсіп өлмес үшін ескі-құсқы қомыт киім, басқа ештеңенің керегі жоқ...» [4, 114-115-бб.].

Шыңғыс Айтматовтың «Жан пида» романы қырғыз және қазақ халықтарына ортақ табиғат пен жеке адамдар жан әлеміндегі экологиялық апарты азып-тозулар (нашакорлық, қиіктерді қырып аулау, адал адамдарды қудалау, т.б.) – қақтығыстар мен қайшылықтар торлаған арпалысты тіршілік қозғалысын көз алдымызға әкеледі.

Уақыт пен кеңістіктері жақсылық пен жамандық қақтығыстарының мәңгілік жолы ұнамды (Бостон Үркіншиев, Авдий Каллистратов) және ұнамсыз (Базарбай, Обер-Кандалов, Мишаш, Кепа, Гамлет-Галкин, Абориген-Ұзіkbай, т.б.) кейіпкерлер іс-әрекеттерімен дәлелденген. Ал, табиғаттың азып-тозып, аң-құстардың қырғынша ұшырауы адамдар іс-әрекеттері арқылы болып жатқаны да қанышық Аққұртқа мен арлау Тасшайнар қасқырлар тағдырлары бейнеленуі көрсетілген. Кең сахараның ғасырлар бойы көркі болған қиіктерді аяусыз қырып-жойып енді құртуға айналған қарақшылық іс-әрекеттердің шынайы болмысын көреміз:

«Дүние дүние болғалы өздерінің сыйбағасына, несібесіне жаратылған ақбөкендердің енді ет тапсыру жоспарын толтыруға керек болып жатқанын қасекендер қайдан білсін. ... Вертолеттер қақпайлап қуған сорсылар есі шығып, жолында не кездессе соны таптап өтуден тайыну жоқ. Қасқырлар не қапталға бұлтарып кете алмай, не кейін шегін алмай қаптаған қалың қиіктер табынының алдына түсіп, жан ұшыра безді де отырды. ... Тасмаңдай тағдыр тәлкегінің алдында қасқырлар мен қиіктер бірдей күйге түсті. Қасқырлар мен қиіктер бір дүррмекпен қашқан мұндай сұмдықты Мойынқұм сахарасы тіпті ұлы өрттердің тұсында да көрген емес.

... Түмен қиік тасқыны бір уақытта кең жазыққа келіп құлады. Дәл осы алқапта күні бұрын дайындалып, қаруларын кезеңіп аңшылар, жоқ, аңшылар емес, атқыштар жаланып тұрған. ... Үсті ашық «вездеход» машиналарға мінген атқыштар автоматтарын кезеңіп, қалың қиікке көзdemesten, кәдімгі пішен органдай, оқ бүркіп, орып-орып жібергені-ай. Олардың соңынан жук машиналары ағылып, адамдар баудай түскен қиіктерді жиып алып, қорапқа лақтырып жатыр. Судай тегін, қып-қызыл олжа!» [5, 37-40-бб.].

Бұл – қазіргі заманғы жалпы адамзаттық өзекті мәселенің, экологиялық апартың көркем шындықпен бойнелену көрсеткіші.

Корыта айтқанда, қырғыз сез өнері мұраларын және Шыңғыс Айтматов шығармаларын Қазақстан Республикасының жаңа тарихындағы оқыту мен зерттеу жұмыстары тың ізденістермен жалғаса береді. Қырғыз фольклоры мен әдебиеті – түркі халықтарының шығармашылық байланыстары арнасындағы жаңа белестерге көтерілуде. Қөрнекті ақын-жазушылардың, ғалымдардың шығармашылық байланыстары арқылы туысқан халықтар ынтымактастыры ұрпактар дүнистаннымының ортақ арналарын көнекті, терендете түседі. Бұл – жалпы адамзаттық гуманизм ұлағаты.

ӘДЕБИЕТ

1 Әуезов Мұхтар. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т. 19: Зерттеулер, мақалалар, 1985. – 496 б.

2 Әуезов М. О. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т. 20: Монография мен мақалалар, 1985. – 496 б.

3 Манас: Қырғыз халқының батырлық дастаны: Төрт кітап. – Алматы: Қазмемкөркем әдебаспа, 1962.

4 Айтматов Шыңғыс. Боранды бекет: Роман. – Алматы: Жалын, 1986. – 304 б.

5 Айтматов Шыңғыс. Жан пида: Роман / Орыс тілінен ауд. III. Мұртазаев. – Алматы: Жалын, 1988. – 480 б.

А. Шамахова

филология ғылымдарының кандидаты,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың ага оқытушысы

A. SHAMAKHOVA

Кыргызское искусство слова и проблемы обучения и исследования в произведениях Чингиза Айтматова

Резюме

Кыргызская литература показатель духовной ценности в цивилизованном мире. Наследие кыргызского фольклора и произведений художественной литературы являются сокровищницей духовной культуры народов мира и в мировоззрении подрастающего поколения играет большую роль.

A. Shamakhova

Kyrgyz art of word and problem of educating and research in works of Chingiz Aitmatov

Summary

Kyrgyz literature index of spiritual value in the civilized world. Heritage of кыргызского folklore and works of fiction are the treasurehouse of spiritual culture of the world people and in the world view of rising generation plays a large role.